

NORDISKA MUSEETS OCH SKANSENS ÅRSBOK

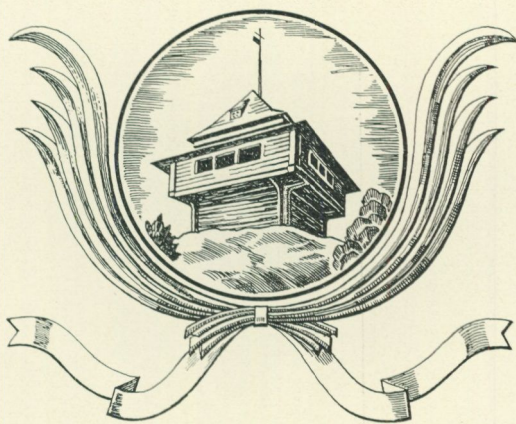
1

9

3

2

NORDISKA MUSEETS
OCH SKANSENS
Å R S B O K
F A T A B U R E N

1 9 3 2

Redaktion:

ANDREAS LINDBLOM · GÖSTA BERG · SIGFRID SVENSSON

Årsbokens omslag, som visar ett parti av Skogaholms herrgård samt titelvignetten, som återger Björkviksfatburen, äro tecknade av amanuensen Gotthard Gustafsson.

*Tryckt hos Victor Pettersöns Bokindustriaktiebolag
Stockholm 1932*

»STUNDANDE SKÖRDAR MÖDORNAS LÖN»

Rationellt jordbruk på det gamla
bysamhällets tid.

AV GÖSTA BERG.

I n i förra århundradet bibehöllos på väsentliga punkter hos våra svenska bönder jordbruksmetoder och jordbruksredskap, som varit i användning ända från den äldre medeltiden. Ett sådant segt vidhållande av åldriga sedvänjor finner sin bästa förklaring i den helgjutna och strängt klavbundna utformning, som bysamhället från början erhållit. Sigurd Erixon har närmare skildrat detta samhälles organisation i föregående del av Fataburen. »Denna lilla stat i staten har icke alltid följt med eller brytt sig om vad den stora statens lagar stadgat. Den har i viss mån följt sina egna traditioner, som icke så lätt läto sig rubbas utifrån.»

Vid sidan av denna konservatism möter man emellertid redan på det gamla bysamhällets tid en annan strävan, ett medvetet arbete till vår gamla modernärings förbättring och rationalisering.

Vignett. Fig. 1. Kungl. Lantbruksakademiens jetong. Första gången präglad år 1812. Efter exemplar i Nordiska museet.

Sparsamma källor från slutet av medeltiden och från 1500-talet vittna om hur denna strävan bars upp av tidens stora kyrkliga och världsliga jorddrottar. Reformerna siktade till jordförbättring — efter vad det vill synas redan under 1400-talet ett aktuellt problem —, ändrad jorddelning och väl även modernisering av redskapsbeståndet. På den sista punkten äro uppgifterna ytterligt få och svårantäffbara. År 1586 skrev emellertid riksrådet friherre Hogenskild Bielke en minneslista för sin fogde på Läckö slott Nils Jonsson, som bland annat uppmanas, att skaffa »sådane små ploger, som brukes på Lindholm» (Lindholmen i Strö socken på Kållandsö). Huvudsakligen ur några inventarieförteckningar från slotten kunna ett fåtal andra upplysningar erhållas i detta ämne.

I själva verket voro likväl verkningarna av dessa reformer och moderniseringar utan större inverkan på böndernas jordbruk. Väsentligen endast på enstaka herrgårdar och inom byar med jorden samlad på en enda hand kunde nyheter av genomgripande art komma ifråga. Helt andra bli förhållandena, då vi nå fram till 1700-talet och därmed till den egentliga genombrottstiden i vårt land såväl som i Västeuropas övriga länder för ett rationellt jordbruk.

Det gällde här främst en andlig strömning i tiden, en mäktig moderiktning, som länge förberedd i sydligare länder än vårt, fick styrka nog att göra sig gällande runt om i vår världsdel. Till en början büros även dessa nya reformsträvanden upp av den samhällsklass som redan tidigare företrätt experimentlustan och strävan till utveckling också på detta område, nämligen stormansklassen. Åtskilliga av de betydande godsägarna ha utfört en framträdande del av sin livsgärning just i kampen för det svenska jordbrukets omdaning till likhet med den rationella drift, som särskilt i England utbildats till ett mönster. Hit höra för att endast nämna några namn hovjunkaren J. Brauner på Grenome gård i Uppland, de båda bröderna Carleson, av vilka den ene, kanslirådet Edvard Carleson, brukade Hacksta gård och den andre, lagman Carl Carleson, Alby gård, båda även-

ledes i Uppland, Carl G. Löwenhielm på Apertin i Värmland och överintendenten Carl Johan Cronstedt på Fullerö i Västmanland (om den sistnämnde se författarens skildring i Västmanlands fornminnesförenings årsskrift 1931). Det faller i ögonen hurusom flera av dessa män voro ämbetsmän i Stockholm och brukade sina gamla fädernegårdar vid sidan av sin ordinarie syssla. Den tanken ligger då nära, att deras intresse för jordbrukets höjande på de egna säterierna men också i landet i stort, står i något förhållande till deras anknytning till de vidsynta och radikala kretsarna i rikshuvudstaden. På ett liknande sätt kom ofta jordbruket på de stora stadsjordarna och på de av borgare ägda gårdarna i städernas omgivning att framstå som mönsterbruk. Detta gällde kanske mindre Stockholm än många av provinsstäderna; fullt tydligt kunna emellertid sådana förhållanden iakttagas till exempel i Visby och i Malmö. En köpman i den senare staden, Frans Suell, har såsom Carl Gustaf Weibull påvisat, spelat en mycket framstående roll också i kretsar, där planerna på ett enskifte först framkommo och vuxo sig starka. En något utförligare behandling av stadsbornas jordbruk och den betydelse detta kom att få, ger författaren i Samfundet S:t Eriks årsbok 1932.

Redan efter få decennier hade emellertid det adertonde århundradets reformsträvanden på jordbrukets område vunnit en hjälptrupp som kom att bli av den allra största betydelse, icke minst när det gällde demokratiseringen av dessa strävanden. Jag syftar här på den stora skaran av boställsinnehavare, bestående av präster och officerare, vilken kanske mer än någon annan samhällsgrupp har bidragit att omskapa den gamla svenska bondekulturen i en modern tids anda. Utan dessa medhjälpare hade i varje fall alla de reformer och förbättringar som skedde också av böndernas jordbruk under 1700-talets senare del, blivit avsevärt fördröjda.

Ett rikligt material i form av samtida skildringar står den till buds, som vill söka närmare granska den viktiga insats prästerna gjorde vid skötseln av sina lönehemman. Detta lyckliga för-

hållande beror icke minst på, att den tidens prästgårdar som bekant också voro gästgivaregårdar för alla forskare och topografiska resenärer. Förhållandena ha emellertid varit så skiftande i olika delar av landet och framförallt i pastorat av olika storlek, att man har svårt att yttra sig generellt. Oftast var det också helt naturligt kyrkoherdarna och ej komministrarna som kunde uppträda som jordbruksreformatorer. De senare stodo väl bönderna närmare, men saknade också alldeles både resurser och intresse att påverka och inspirera. Kyrkoherdarna åter kunna kanske ej alldeles fränkännas vissa egennyttiga strävanden, som i detta fall riktade sig mot en höjning av de prästerliga inkomster, som utgjordes av tiondepålagor. Det säger sig självt och framkommer också stundom i handlingarna, att man varit fullt klar på att ett förbättrat jordbruk också skulle komma att avkasta större tionde.

Det gäller likväl både om de adliga godsägarna och om prästerna, att deras verksamhet för skapande av ett rationellt jordbruk i stort sett var av rent osjälvisk art. I många fall gav rationaliseringen redan av det egna jordbruket ingalunda någon vinst, mången gång åsamkade det i stället ren förlust. Om prästerskapet i Finland säger en finsk forskare: »Många slag av ekonomiska strävanden, såsom införandet av nya kulturväxter och husdjursraser, nya odlingsmetoder o. s. v., blevo ofta dyra experiment, som varken initiativtagaren själv eller ståndet i sin helhet hade någon omedelbar ekonomisk vinst av, men av vilka ett kommande släktled småningom skördade frukterna» (Gunnar Suolahti: Finlands prästerskap). När den kungliga lantbruksakademi 1812 bildades, som jämte hushållningssällskapen under 1800-talet övertog föregående århundrades reformsträvanden, präglade den sin jetong med devisen: Stundande skördar mödornas lön, fig. 1. Det var helt visst en hoppfull tanke, som burit upp även tidigare generationers ofta lönlösa arbete.

Alldeles saknas emellertid inte exempel på hur redan under 1700-talet också enstaka personer bland bondeklassen grepos av samma intressen som dem vi nyss skildrat. Samvetsgranna

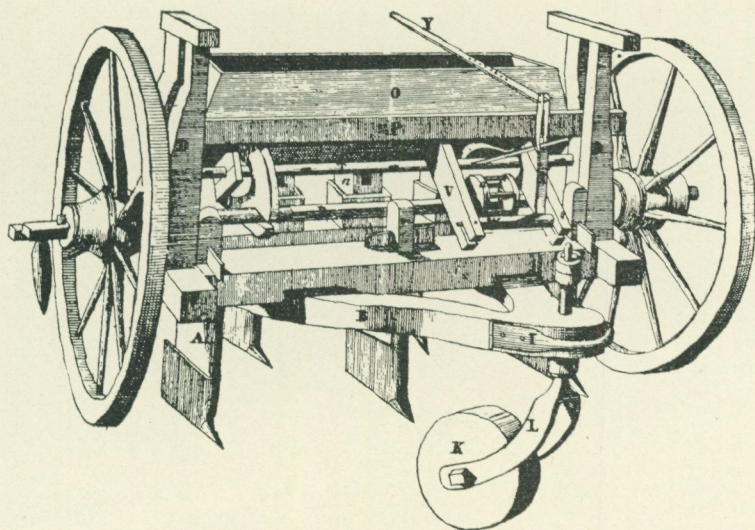

Fig. 2. Såningsmaskin, konstruerad av Carl Johan Cronstedt. Efter Vetenskapsakademiens handlingar 1765.

meddelare till den tidens jordbrukstidskrifter och flitiga dagboksförfattare ha till och med räddat åt oss namnen på upphovsmännen till sådana individuella insatser, ehuru å andra sidan ett par av de främsta uppfinnarna förblivit anonyma. Det förefaller som om vissa faktorer särskilt gynnat framkomsten av nya metoder och redskap genom bondeklassens egna insatser. Sålunda märker man hur sådana insatser lättare kommo till sin rätt på de enstaka gårdarna än i byarna, där rörelsefriheten var på ett helt annat sätt begränsad. Även i detta hänseende njöto de prästerliga och militära boställena fördelar, som de emellertid delade med storbondegårdar i olika delar av landet, framförallt kanske i Norrland.

Omvandlingen till rationellt jordbruk tog sig många uttryck, den verkade för ändrad och rikare växtföljd, för odling av foderväxter, för införande av nya redskap och förbättring av de redan förekommande, för mindre riskfyllda bärgnings-

Fig. 3. Torkkria för säd. Högsjö gård, V. Vingåkers socken, Sörmland.
Foto Nordiska museet 1926.

metoder och för ett bättre tillvaratagande av skörden. Ännu märkligare än den mångsidighet som häri kommer till synes, är emellertid rörelsens förmåga att upptaga och assimilera lån från när och fjärran, samtidigt som den beredde marken för många nya och originella uppfinningar.

Ofta fick man i avlägsna landsbygder börja alldeles från början, när det gällde att gripa sig an med moderniseringsarbetet. Vi ha ingen anledning att betvivla Fale Burmans uppgift från 1700-talets sista år om att »spadningen i Västerbotten varade ända till dess att Officerarne på sina Boställen införde ett annat åkerbruk». Också från andra delar av vårt land liksom även från Norge finnas ännu minnen av denna tid före plogen, om vilken A. E. Holmberg för Bohusläns vidkommande ännu år 1843 kunde skriva: »Hackan, som varit Bohuslänningens älsklingsinstrument, är ännu på Oroust och Tjörn allt i allom; med den göres snart sagdt halfwa arbetet.» Redan införandet av plogen

Fig. 4. Torkria för säd. Abrahamsgård, Ljusnarsbergs socken i Västmanland. Foto Nordiska museet 1924.

och sedan successivt de förbättrade former av denna som utexperimenterades, blev en kulturgärning av stora mått. Den intresserade också i hög grad tidens ekonomer och många av dem gjorde själv uppfinningar på området, gemenligen i anknytning till teorier och förebilder inom den engelska jordbruksvetenskapen. På sina håll stod det till på samma sätt med det andra huvudredskapet vid jordbearbetningen. Från en socken i Jämtland anser sig den nämnde Burman böra anteckna, att »i Gåksjö brukas flitigt harfning på trädet, som gör bättre gagn än att hafva Svin på det samma». Liksom långt senare i Gudbrandsdalen hände nog eljest, att man efter sådden släppte småkreaturen lösa och jagade dem fram och tillbaka över fältet, såsom Anders Sandvig berättar (De Sandvigske samlinger, 1928).

Överallt fanns det möjligheter att gripa in och göra bruk av friska kunskaper och energisk vilja. De välskötta gårdarna kommo också mångenstädes snart att erhålla en pedagogisk

Fig. 5. Storhässja för sädens förvaring. Själevads prästgård, Ångermanland. Foto Nordiska museet.

betydelse. »Åkerbruket drifwes så wäl här som på Lökene och det öfriga som härunder brukas», skriver en författare vid 1700-talets mitt om det värmländska Apertin, »med så mycken flit och insickt, att det med skäl kan anses för en Landtmanna Schola i orten, hwarest förnuftigaste bruk, bästa åckerredskap, wigaste handgrep och nyttigaste lärdommar i detta ämne, kunna inhämtas och beskådas.»

Det kan inte nekas till, att rätt ofta också ett mekaniskt intresse utan närliggande praktiskt syfte kom att framträda. Det var

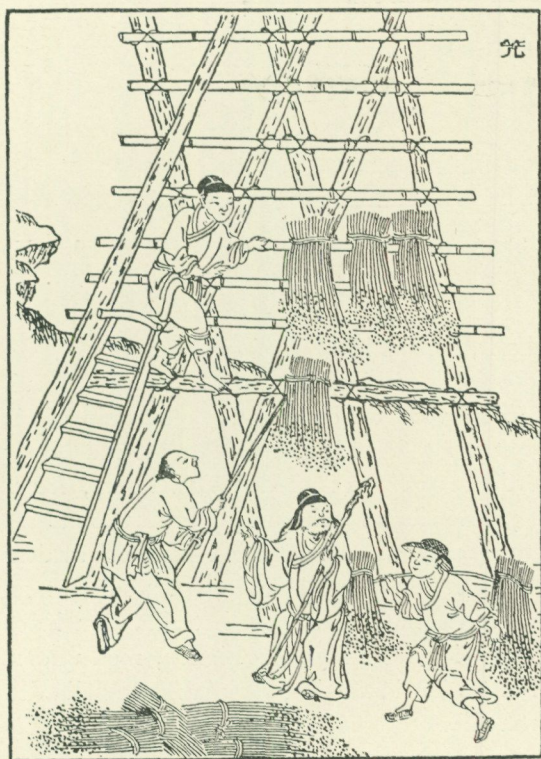

Fig. 6. Kinesisk storhässja för ris. Efter en kinesisk lärobok i jordbruk.

gott om »kuriösa magistrar», då mer än någonsin. Men det är också märkligt hur många av de uppfinningar som syntes samtidens »altfor sammensatte», utan stora ändringar men förmedlade av den anglosaxiska metallindustrin, kommit att ingå i varje modernt jordbruks redskapsförråd. Detta gäller till exempel just den av Carl Johan Cronstedt uppfunna såningsmaskin, fig. 2, om vilken en norsk prästman och topografisk författare år 1779 fäller nyss anförda omdöme.

Eljest voro alldeles givet de flesta uppfinningar, som fingo

Fig. 7. Tröskning på orientaliskt sätt på Hacksta gård, Uppland.
Efter Vetenskapsakademiens handlingar 1751.

någon livskraft, ganska klart inspirerade av påtagliga och kännbara svårigheter, med vilka just vårt svenska jordbruk hade att kämpa. Sådana voro de ogynnsamma bärgningsförhållandena och svårigheten att få säden torr. För att råda bot på denna punkt införde man bruket av den finska rian, för vilken det finländska prästerskapet och andra jordbruksintresserade bedrev en kraftig propaganda. Många olika typer av denna torkria kommo till användning även hos oss, fig. 3 och 4, men om dem alla gäller helt visst att de äro att betrakta som länegods utan fast anknytning i den folkliga traditionen, med undantag likväl för de norrbottniska riorna. Detsamma måste gälla de så kallade finnhässjorna eller storhässjorna som i många nordsvenska bygder användas att uppsätta sädesbanden till tork, vanligen i närheten av själva rian, fig. 5. I Finland synas sådana hässjor ej vara vanliga eller av högre ålder. Å andra sidan kunna de ej skiljas från de kinesiska storhässjor, av vilka jag här meddelar en bild, fig. 6, och detta tyder bestämt på att vi ha för oss ett ostasiatiskt kulturlån av samma typ som den nedan omnämnda sädesfläkten. Det förtjänar i detta sammanhang att noteras, att redan Anders Tidström år 1756 i östra Skåne såg, hur »säden, sedan ladorna tagit sin lott, uppsattes på gården i en fyrsidig hässja».

Av lika vital betydelse för tidens jordbruk var frågan om tröskningen och den oerhört stora arbetskraft som denna syssla krävde. Gårdens eget folk räckte i sädesrika bygder ingalunda till; å andra sidan utgjorde tröskningen på beting, den så kallade

Fig. 8. Tröskning med vagn i långloge. Ångermanland.
Foto Nordiska museet.

spanntröskningen, ett av de viktigaste arbetstillfällena för befolkningsoverskottet i fattigare landsändar. Det är härpå Edvard Carleson syftar när han 1751 skriver: »När den Högste välsignar landet så rikeligen, som förledit år skedd, måste de vanlige arbetarne flere månader sysselsättas med tröskning, och ändock Spantalströskare dela med möss och råttor en vinst, för hvilken Jord-brukaren nog svårt arbetat hela året igenom.» Carleson själv hade härav fått den goda idén att i Sverige införa det orientaliska trösk sättet med flintdrög, som han kände från sin vistelse som diplomat i Turkiet. Den 23 augusti 1750 utförde också en bulgarisk bonde på Hacksta gård sådan tröskning inför en säkerligen både intresserad och häpen publik, fig. 7. Proven utföllo till belåtenhet, men likväl kom icke metoden att vinna insteg i vårt land.

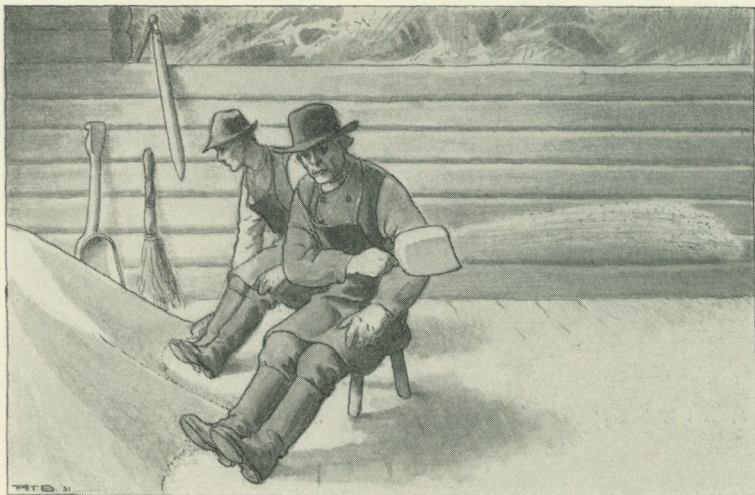

Fig. 9. Säden kastas på logen. Köla socken, Värmland.
Teckning av A. T. Byberg.

Detta förhållande vinner sin förklaring i att när Carleson företog sina experiment, en effektivare metod redan var utarbetad och under spridning. Tröskvagnen, använd i en enkom för detta ändamål uppförd lång loge, har ända intill våra dagar varit i bruk i flera av Norrlands landskap, fig. 8. Märkligt nog förefaller det som om uppfinnaren, en lektor Magnus Stridsberg i Härnösand, fått själva idén från bibelns eljest säkerligen för den tidens läsare tämligen obegripliga ord:

»Ty man tröskar icke ärter med slago / och låter man ej heller wagnshiulet gå öfwer kummin: utan ärter slår man uth medh en staf / och kummin medh ett spödh.

Man maal thet til brödz / och man tröskar thet icke aldeles til intet / när man medh wagnshiul och hästar uthtröskar thet.

Thetta skeer ock af HERranom Zebaoth: ty hans råd är underligt / och går thet härliga igenom» (Jes. 28 kap.).

En sådan förmodan överensstämmer väl med vad man eljest känner om sådana tröskvagnar och den bestyrkes måhända

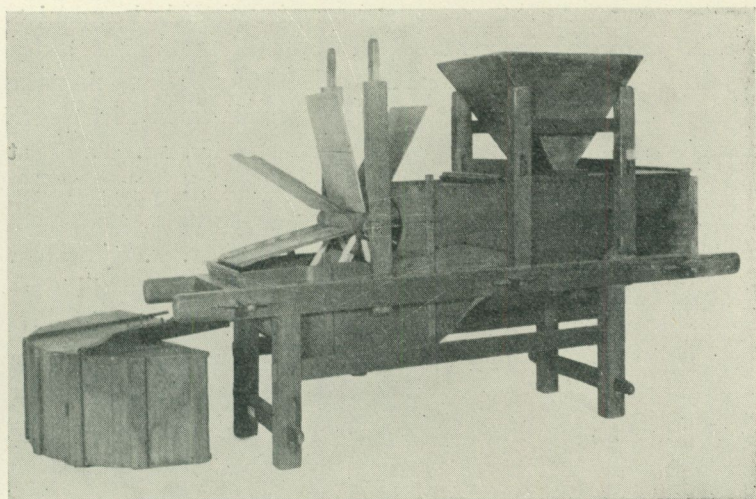

Fig. 10. »Den ostindiska kastmaskinen». Modell som ingått i Modellkam-maren i Stockholm och nu tillhör Tekniska museet.

ytterligare av några ord, som Upplandskyrkoherden Nicolaus Vestrin uttalar 1761 i en liten propagandaskrift för en liknande tröskanordning. I det han åberopar ett par bibelspråk, bland vilka även det ovan anförda, skriver han: »Aldenstund i den Heliga Skrift av HErrans Anda, genom den stora Propheten Esaiä mun — — — talas om en — — — Tröskewagn — — —. Har man helt billigt hållit det tröske-sätt med wagnshjul och häst, om det rätt kunde påhittas, wara mångfaldt bättre, än som det tunga, tröga, lång- och swik-samma tröskandet med slagor.» Närmare har författaren skildrat den svenska trösk-vagnens historia i årsskriften Västerbotten 1931.

Problemet med tröskningen löstes sålunda för Nordsveriges vidkommande långt före det moderna stifttröskverkets fram-trädande genom en inhemska uppfinring. Rensningen av den tröskade säden åter, vilken av ålder skedde genom att för hand kasta säden från ena änden av logen till den andra, fig. 9, kom att mekaniseras genom lån av en kinesisk uppfinring. År 1749

såg den kände arkitekten Carl Hårleman i Ostindiska kompaniets hus i Göteborg »en slags Machine i China först upfunnen, sedan af Jesuiter Munkarne i Europa inbragt och nu på flera Utländske ställen nyttjad, hwarmed en gässe beqwämligen kan kasta och ränsa ända til 17 Tunnor säd om dagen», fig. 10. På annat sätt kunna vi sluta oss till att denna sädesfläkt, i det väsentliga av samma typ som användes intill nu, hemförts av sedermera prosten i Valda socken i nordligaste Halland G. F. Hjortberg. Som ung skeppspräst företog Hjortberg flera resor till Ostindien och antagligen har han förvärvat apparaten i Kanton redan år 1747. Senare blev han en av föregångsmännen inom det västsvenska jordbruket och det är intressant att se, hur mer än ett kvartssekel senare, vid A. G. Barchæus' besök, sädesfläkten fortfarande användes på den av prosten ägda herrgården Gustafsberg. Ytterligare uppgifter om sädesfläkten och dess kinesiska förebild har författaren meddelat i Nordiskt folkminne, Studier tillägnade C. W. von Sydow ^{21/12} 1928.

Ingen må tro att sädesfläkten endast är ett tillfälligt lån från den östasiatiska jordbrukskulturen. Tvärtom äga vi en hel rad vittnesbörd om påverkan från detta håll. Det gäller visserligen här som inom konsten att det mesta nådde oss över England och Frankrike, men exempel saknas, såsom vi redan sett, icke på direkt inflytande. Främst blev det i Ostindiska kompaniets tjänst anställda präster och officerare, som hemförde nyheterna och sökte sprida kännedom om dem. En av dessa, den framstående forskaren prosten Pehr Osbeck i Laholm, framlade till och med år 1758 såsom inträdestal i Vetenskapsakademien ett slags forskningsprogram för studier i det främmande landet. Det bär, detta program, den talande titeln: »Anledningar til nyttig uppmärksamhet under Chinesiska resor — — —»

Att detta ordande om Kina och dess näringsliv trängde utanför kretsen av de närmast initierade, kan man se av många hänvisningar och paralleller i tidens vetenskapliga litteratur. Komministern i Stöde i Medelpad N. J. Nordenström skriver till exempel omkring år 1770: »Man betänke hwad en Chinesare, en

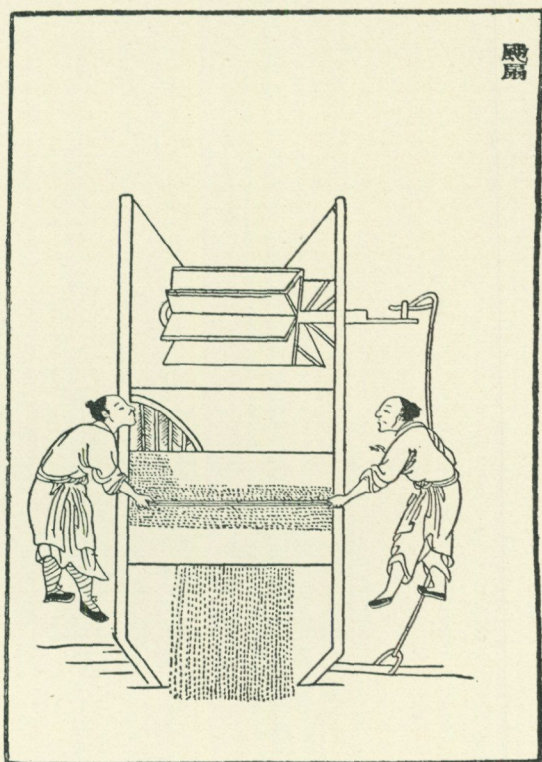

Fig. 11. Kinesisk sädesfläkt av en primitivare form än den som kom att efterbildas i Sverige men konstruerad efter samma princip.
Efter en kinesisk lärobok i jordbruk.

Japonist eller Fransk man gör sig för afriad af sine små jordegör, och döma om widsträckta jordegods båta i Norland; i proportion mot de små.» En alldeles särskild aktualitet ha väl de kinesiska parallellerna erhållit genom omständigheterna i norra delen av vårt land, där åkerbruket mångenstädes först under det adertonde århundradet på allvar kom i kampställning mot boskapsskötseln. »Således kan Chinesen använda all den tiden til sitt åkerbruk, som hos oss nödvändigt fordras til ängarnas

rödjande, bärgande och hägnad», skriver Osbeck (Ostindisk resa 1750—52).

En bestämd strävan kommer ofta till synes att skapa om Norrland med dess egenartade och ålderdomliga jordbrukskultur, i vilken boskapen spelade en så stor roll, till en i främsta rummet åkerbrukande provins. Till detta jätteföretag, som ännu i våra dagar ej fått sin avslutning, spände sig krafterna, och ingen skall förneka att här kom till synes ett oegennyttigt och sällsport vackert drag hos dem som buro upp strävandena. Om förhållandena vid mitten av 1700-talet i Jämtland skriver också Burman: »På den tiden var en märkelig täflan ibland Presterskapet och andra Ståndspersoner, i uppodlingar och annat, som hör till Landtbruket.»

Fig. 12. Vignett till Kungl. Vetenskapsakademiens handlingar 1745—1824.